DOI 10.35511/978-963-334-504-7-12
Pásztor Enikő – Varga László (szerk.): *Neveléstudományi kaleidoszkóp*
Soproni Egyetem Kiadó, Sopron, 2023, 141-149

A család a nevelésszociológia szemszögéből, a fogyatékosság és az integráció kontextusában

Giczi Barnabásné Fehér Ágnes

Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar, Neveléstudományi és Pszichológiai Intézet
tanársegéd 0000-0002-9463-9125

KULCSSZAVAK
- nevelésszociológia
- család
- integráció
- fogyatékosság

ABSZTRAKT
A család mint a szocializáció és nevelés elsődleges színtere a nevelésszociológia kiemelt vizsgálati körébe tartozik. A család, mint társadalmi intézmény, csoport és rendszer, kulcsfontosságú szerepet játszik az egyén életében, különösen a sérüléssel élők esetében, akik még inkább támaszkodnak annak különböző funkcióira az anyagi, érzelmi és társadalmi erőforrásaik mobilizálása során. Bár ezek a családok minden társadalmi rétegben megtalálhatók, gyakran tapasztalható, hogy a kiváló képességek ellenére sem érik el a magasabb foglalkoztatási státuszt a tanulási és elhelyezkedési lehetőségeik korlátozottsága miatt. A sikeres együttneveléshez – amely hozzájárulhat az érintett személy életszínvonalának javulásához – objektív tényezők, mint a megfelelő infrastruktúra, illetve szubjektív tényezők, beleértve a pedagógusok és a családok együttműködését, egyaránt elengedhetetlenek. A család aktív részvétele, bevonódása, attitűdje kulcsfontosságú mind az együttnevelés, mind a gyermek intézményes nevelésének és oktatásának eredményessége szempontjából.

A nevelésszociológia és a család

A nevelésszociológia interdiszciplináris tudományterületként, azon a társadalom és a nevelés viszonyrendszerét érintő kérdéseket, társadalmi tényezőket vizsgálja, melyek kihatnak a szocializációs folyamatra (Kozma, 2001). Kozma (2001) a szociológia szempontjából a nevelést egyfajta eszközként határozza meg, mely segítségével a közösség képes meghaladni a múlandó egyént és bevezetni azt a társadalomba. Minek okán mind a nevelés, mind a szocializáció elsődleges színtere a család, így az a nevelésszociológia kutatásának kiemelt tárgykörébe tartozik (Borecky, 2015). A család és a köznevelés, közoktatás eredményességének összefüggéseit már sok szempontból vizsgálták, abból kifolyólag is, hogy a családok társadalmi, gazdasági és kulturális különbségei következtében kialakuló státuszkülönbségek miként manifesztálódnak az intézményes nevelés során (Fazekas, 2019).

A szakirodalomban a család meghatározását illetően több különböző definícióval találkozhatunk (Bodonyi et al., 2006). Ezt támasztja alá Borecky (2015) állítása is, miszerint a család mindenki számára mást jelent. Bár ez a variabilitás történeti korszakonként és kultúránként egyaránt megfigyelhető, mégis minden kultúrában fellelhető a gyerekek felnevelésére irányuló férfi-nő intézményes kapcsolat (Németh és Pukánszky, 2004). Ezen többirányú együttműködés alapozza meg az emberi együttélés legősibb formáját, a túl- és a továbbélés zálogát, mely Bodonyi et al., (2006) alapján a leginkább alkalmas biztosítani az egyén számára annak lelki, testi és szellemi fejlődését (Kozma, 2001; Bodonyi et al., 2006).

e-mail: feher.agnes@uni-sopron.hu | Cím: H-9400 Sopron, Ferenczy J. u. 5.

Ezen kapcsolatok elemi egységként, családokat alkotva építenek fel egy rokonsági rendszert, társadalmi szövetséget, nemzetiséget (Németh és Pukánszky, 2004). Andorka (2003) is a társadalmi csoportok egyikeként határozza meg a családot, melyet az egyén számára a legfontosabb elsődleges csoportként azonosít. Kozma (2001) a család csoportját annak összetétele alapján különíti el más csoportoktól, miszerint a családot megfogalmazásában különnemű személyek alkotják, melyek legalább két generációhoz tartoznak. Ezen meghatározást kiegészíti a többi csoporttól eltérő, sajátos újratermelődési mechanizmus is (Kozma, 2001). Bodonyi et al. (2006) szétválasztja a többgenerációs családok és a nagycsaládok fogalmát. Míg írásuk alapján a többgenerációs család alatt a szülőkkel együtt élő friss házasokat, vagy a már felnőtt gyerekekhez beköltöző idős, többnyire gondozásra szoruló szülőt/szülőket értjük, addig a nagycsalád kifejezés a kettőnél több gyermeket nevelő családok azonosítására szolgál.

A család fogalma változóban van, nem csupán méretét, de összetételét tekintve is. A korábbi évszázadokban uralkodó patriarchális nagycsaládok az ipari forradalmat követően egyre inkább háttérbe szorultak, és létrejöttek, majd a 20. század elején általánossá váltak az úgynevezett nukleáris családok, más néven családmagok, melyek már kizárólag a gyerekeiket nevelő szülőket foglalják magukban (Fazekas, 2019). A többgenerációs családokat egyre inkább felváltotta a nukleáris családmodell, valamint a különböző, a szakirodalom által családtöredéknek leírt szerveződési formák. Ehhez kapcsolódóan – a társadalmi és a gazdasági változások következtében – a család funkcióiban is változást figyelhetünk meg.

A család funkciói

A család számos funkciót tölt be a társadalomban. Ezen funkciók osztályozására több szempont alapján tettek már kísérletet a szakirodalomban, annak ellenére is, hogy ezek a mindennapi életben átszövik egymást (Bodonyi et al., 2006). Kozma (2001) a család funkcióit három kategóriába sorolja. Ez alapján beszélhetünk biológiai, gazdasági és társadalmi funkciókról. A biológiai funkció az utódok világrahozását, a család önreprodukcióját és fennmaradását szolgálja, valamint a szexuális igények kielégítését. Az anyagi háttér és a háztartás szervezését a gazdasági funkció biztosítja, míg a társadalmi funkció, maga a szocializáció, a közösség értékeinek, magatartási mintáinak, tapasztalatainak átruházása az egyénre. Bagdy (1995) a családban végbemenő szocializációs folyamatot többszintűnek írja le, mely során sor kerül a meghatározott magatartás- és szerepminták közvetítésére is. Később ezekre az alapokra épül a tudatos nevelés (Bagdy, 1995).

A szocializációs folyamat az értékek közvetítésén túl tükörként is funkcionál a gyermek számára és tudatja a gyermekkel, milyennek látja őt környezete, hogyan viszonyulnak hozzá, ami az énkép alakulásának alapköveit fekteti le. A gyermek fejlődése szempontjából a szociális készségek elsődleges forrásai a környezeti tényezők, melyekre leginkább egy stabil háttérrel rendelkező családban nyílik lehetőség (Engler, Kozek és Németh, 2020).

Kálmán és Könczei (2002) a család funkcióinak kategorizálását két pólusúvá tették, ami alapján két feladatkört különítettek el. A családtagok pszichés és szociális védelmét, menedékét nyújtó, befelé irányuló funkciót, illetve a kifelé irányuló funkciót, mely a külvilághoz való kapcsolódás kereteinek megteremtésére irányul. Ezen második funkció szemlélteti azt a fajta folytonos változást, mely jelen van a kulturális, gazdasági és a társadalmi térben, amihez a családoknak a fennmaradás érdekében akklimatizálódni kell. Ehhez kapcsolódóan szintén fontos szót ejtenem a család szűrő tevékenységéről is, mely Minuchin (1974) nyomán cenzúrázza ezen változó értékeket és becsatornázza, közvetíti azokat a családtagok felé (Bodonyi et al., 2006). Andorka (2003) bár úgy véli, változóban vannak a család funkciói, kiemeli, hogy a termelés, fogyasztás, valamint a gyermekek szocializációja és a felnőttek lelki egészségvédelme továbbra is releváns, a társadalmi igényeket kiszolgáló funkciókként vannak jelen napjainkban is.

A család, mint társadalmi intézmény, csoport és rendszer

A szociológia a családot a tudományos párbeszéd kontextusától függően egyaránt definiálja, mint társadalmi intézményt, csoportot és rendszert. A család társadalmi intézmény, amely a közösség normáira és értékeire építve szervezi és alakítja a társadalmi életet, hogy annak tagjai a szocializációs folyamat következtében képessé váljanak ellátni annak funkcióit (Andorka, 2003). A család csoportként is definiálható, hiszen annak tagjai közös jellemzőkkel bírnak, melyek összefűzik őket és közöttük házassági, vérségi, esetlegesen örökbefogadási viszony van. A csoportokat tekintve, Andorka (2003) alapján, a család esetében kiscsoportról beszélhetünk, annak okán, hogy a tagok létszáma alacsony, a tagok személyesen ismerik egymást és szoros kapcsolatban állnak egymással. A kiscsoportokon belül a család annak egy még kisebb halmazába, az elsődleges csoportokba sorolandó, és ezáltal a tagok teljes személyiségükkel vesznek részt a csoportban. A családi kapcsolatok ezáltal sokoldalúak és érzelmileg színezettek, ami lehetőséget biztosít a tagok szocializációjára és személyiségfejlődésére (Andorka, 2003). Az 1960-as évektől a szociológiai tankönyvek elkezdték egyre inkább a társadalom nyitott alrendszereként leírni a családot, mely más rendszerekkel is kapcsolatban és interakcióban áll (Bognár et al., 2019; Cseh-Szombathy, 2006).

Solymosi (2004) ehhez hasonlóan a családot rendszerként határozza meg, mely egyedi sajátosságokkal, működésmóddal és szabályrendszerrel rendelkezik. Ezen önszabályzó rendszer működését a többi között befolyásolja a család nagysága, szerkezete és a tagok közötti szerepfelosztás. A rendszer két fő sajátossággal definiálható: a stabilitásra való törekvéssel, vagyis a homeosztázis fenntartásával, valamint az új körülményekhez való folyamatos alkalmazkodással. Hemran és Berlin (1997) írásukban a család működésének milyenségét e két feladat egymáshoz való viszonyában látják. A korábban említett kutatók megállapításaival korrelál, Bodonyi et al. (2006) aki, a családra mint nyílt és dinamikus rendszerre hivatkozik, ami folyamatos változásban és interakcióban van a környezetével. Ezt a hatásrendszert

többirányúnak írja le, hiszen a család nem csupán a külső ingerekre reagál, de a tagok kölcsönösen is hatnak egymásra (Bodonyi et al., 2006). Ezt a családtagok közti kölcsönös egymásra hatást és függőviszonyt a szakirodalom a cirkuláris okság elvének nevezi (Solymosi, 2004). A család, mint rendszer, önálló szerep-, státusz-, elvárás és normarendszerrel rendelkezik. Maga a struktúra felépítése hierarchikus, mely során az alrendszerek határozzák meg annak egységben történő funkcionálását. Ilyen alrendszer a szülők és/vagy házastársak kapcsolata, a szülők és a gyerekek kapcsolata, valamint a gyerekek közötti, testvéri viszony is (Solymosi, 2004).

Sérüléssel, fogyatékossággal élő gyermek a családban

A tipikusan fejlődő egyén számára is egy életre meghatározó jelentősége van a családnak, de talán megállapíthatjuk, hogy még inkább így van ez egy sérüléssel, fogyatékossággal élő embernél (Kálmán és Könczei, 2002). Esetében a felnövekedése, életszínvonala és jövőbeli lehetőségei is nagymértékben függnek a családja által mobilizálni képes fizikai, érzelmi, anyagi és társadalmi erőforrásoktól (Kálmán és Könczei, 2002). A sérült gyereket nevelő családok kezdetben nem tartoznak alsó társadalmi rétegbe, de a későbbi tanulási és elhelyezkedési lehetőségeik miatt gyakran csak kevesen érik el a magasabb foglalkozási státuszt kiváló képességeik ellenére is (Berszán, 2017). Ezt tovább nehezíti, hogy a KSH-adatok alapján a fogyatékkal élő gyermeket nevelő családok általában szegényebbek a többi családnál, ami a fogyatékosság oka és következményeként is egyaránt megjelenhet. A szülők egy csoportja – a jelen állapotban még igencsak hézagos szociális háló nyomán – az állami támogatáson felül nem képes körülményei miatt fedezni a gyermek sérülésével járó pluszköltségeket és speciális kezeléseket is, mely szegénységi csapdahelyzethez vezethet (Rozsos és Krémer, 2006).

A 2016-os KSH adatok szerint az örökbefogadható gyermekek közül minden harmadik fogyatékkal élő, míg csupán az örökbefogadott gyermekek 1%-a fogyatékkal élő. Ha a család vállalja a gyermek nevelését, a szakirodalom és a mindennapi gyakorlat alapján is, a több gazdasági tőkével rendelkező családok összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben vannak, hiszen lehetőségük van élni a különböző magánszolgáltatásokkal, terápiákkal és speciális eszközök megvásárlásával. Ez kifejezetten az első 5-6 évet érintő szenzitív periódusban lenne kiemelt jelentőségű, amikor az agy plaszticitása a legjelentősebb, ami okán a célzott fejlesztésekkel-terápiákkal, az ingergazdag környezettel nagy előrelépést, jelentős állapot- és életminőség-javulást érhetünk el (Kissné Zsámboki és Farnady-Landerl, 2018; Varga, 2023). A hatályos jogszabályok alapján a diagnosztizálást követően minden gyermek alanyi jogán, törvényesen jogosult a sérülésspecifikus fejlesztésre, ez azonban sok esetben akár a pedagógushiány vagy a hátrányos helyzetű régiók ellátatlansága miatt helyileg nem, vagy csak részlegesen biztosított a családok számára.

Bár kevés hatásvizsgálatot és kutatást végeztek a témában, a különböző témát vizsgáló kutatók egyetértenek abban, hogy a sérülés bekövetkezése vagy egy sérüléssel született gyermek érkezésének terhe jellegzetes problémákat von maga után,

melyek leginkább a szülőket érintik, és sok esetben a családi dinamika felborulásával jár együtt (Kálmán és Könczei, 2002; Downey, 2016). Ez az egyensúlyvesztés érintheti a szülők viszonyát, a szülő-gyermek kapcsolatot, a testvérek kapcsolatát, de a nagyszülőkre és a távolabbi rokonságra is kihathat. Kálmán és Könczei, valamint (2002) Downey (2016) munkája alapján is a családon belüli egyensúlyvesztés hatásfokát számos tényező befolyásolja. Ilyen a sérülés kezdetének időpontja, természete, súlyossága, kimenetele, a szükséges kezelés és ápolás mennyisége, hogy mennyire szemmellátható a fogyatékosság, hogy milyen nemű a gyermek vagy a család anyagi háttere és a szülők iskolázottsága is. Ahogyan látszik, itt már nem csupán a gazdasági, de a társadalmi és kulturális tőke meghatározottsága is megjelenik mint az esélyegyenlőtlenséget megteremtő és fenntartó rendezőelv. A korábban említett tényezők közül kiemelten a sérülés típusa és mértéke határozza meg, hogy az egyén integráltan nevelhető-oktatható-e, mely nagyban kihathat az érintett későbbi életszínvonalának alakulására.

Az integráció és a család szerepe a sikeres együttnevelésben

Az integráció latin eredetű szó, amely általános jelentésében egybeolvadást, beillesztést jelent. Az eredetileg szociológiai kifejezést később a pedagógia is átvette. Pedagógiai, gyógypedagógiai értelemben integrálás alatt a fogyatékkal élő gyerekek, tanulók és ép, tipikusan fejlődő társaik együttnevelését értjük egy többségi nevelési-oktatási intézményben (Csányi, 2000; Réthy, 2002). Az integráció elsődleges céljai közé tartozik az esélyegyenlőség biztosítása, a hátránycsökkentés, későbbiekben a társadalomba való beilleszkedés elősegítése, ezáltal a szociális kirekesztettség kiküszöbölése, a sajnálat helyett a segítő attitűd kialakítása, valamint a társak érzékenyítése a másság elfogadására (Demeter, 2008; 32/2012 (X.8) EMMI rendelet). Az integráció térhódításával, maga a fogyatékosság fogalma is változáson ment keresztül. Bár Csányi Yvonne már a 1990-es években használta a speciális nevelési igényű kifejezést, törvénybe hivatalosan 2003-ban került bevezetésre a kizárólag a pedagógiai többletszolgáltatás tényét rögzítő sajátos nevelési igény kifejezés, mely jelenleg a 2011. CXC. köznevelési törvény alapján a kiemelt figyelmet igénylő, azon belül is a különleges bánásmódot igénylő gyerekek és tanulók csoportjába tartozik.

A KSH oktatási adatait vizsgálva elmondható, hogy a 2012/13-as tanévtől a 2019/20-es tanévig 43%-kal nőtt a sajátos nevelési igényű óvodás gyerekek száma Magyarországon. Az inkluzív társadalom megteremtésére való törekvést, a kulturális szemléletváltást napjainkban mi sem szemlélteti jobban, minthogy ezen gyerekek több mint 82%-át már integráltan nevelik többségi intézményekben. Az általános iskolás gyerekek számát tekintve, míg a 2012/2013-as tanévben 51 ezer sajátos nevelési igényű gyermek volt, addig a 2019/2020-as tanévre a folyamatos emelkedést követően, a számuk elérte az 57 ezret. Az érintettek számának növekedésével az integráltan neveltek aránya egyértelműen emelkedő tendenciát mutat. Ennek következtében a 2019/2020-as tanévre az általános iskolás korosztályba tartozó sajátos nevelési igényű gyerekek 72%-át integráltan, többségi

általános iskolában nevelték. Az együttnevelés sikeres megvalósítása egyre inkább kulcsfontosságú szakmai kérdéssé válik mind a gyógypedagógiában, mind a többségi pedagógiában, ahogy Vida (2022) is írja, már nem az integráció-szegregáció a kérdés, hanem az integráció megvalósítása, annak hatékonysága.

Az integrált nevelés-oktatást meghatározó tényezők közül a szakirodalom megkülönböztet objektív és szubjektív feltételeket, melyek megléte egyaránt elengedhetetlen a sikeres integrációhoz (Csányi, 2000). Objektív feltételek közé tartoznak a különböző gyógyászati segédeszközök, a speciális taneszközök, az akadálymentesített épületek-termek, valamint a csoport vagy osztálylétszám is. A szubjektív feltételekhez sorolandó maga a befogadó pedagógus, annak hozzáállása, attitűdje, a gyermek személyisége, a társak viszonyulása. Ezeken kívül meghatározó szubjektív feltétel a pedagógus, valamint a többségi pedagógus és a gyógypedagógus kapcsolata, együttműködésének milyensége is (Pásztor, 2023). Abban az esetben, ha nem állnak rendelkezésre a korábban említett objektív és szubjektív feltételek, csupán látszólagos, eredménytelen együttnevelés valósul meg, amely akár káros is lehet az érintett gyermek számára (Borsfai, 2007). A sikeres együttnevelés kiemelten fontos szubjektív tényezői a szülők, a család. Csányi (2000) úgy véli, az integrálás tekintetében a szülő felelőssége is jóval nagyobb, kifejezetten az első időszakban, mely során a pedagógus még ismereteket gyűjt a gyermekről, aki pedig igyekszik alkalmazkodni az új környezethez, annak szabályaihoz. A szülő az, aki a legjobban ismeri gyermekét, aki érzelmi támaszt nyújt neki és szintetizálja a gyermek élményeit; valamint az, aki ezen kívül folyamatosan együttműködik a gyermeket ellátó-nevelő szakemberekkel és pedagógusokkal. A sikeres együttnevelés kizárólag ennek meglétével valósulhat meg. Mivel a gyerek a legtöbb időt elsődleges nevelési és szocializációs közegében, a családban tölti, így a szülő aktív részvétele az iskolai tevékenységekben és a gyerek otthoni tanulásának támogatása kulcsfontosságú tényezője a tanuló iskolai sikerességének (Nyitrai et al., 2019)

Radványi (2006) is kiemeli, hogy a család hozzáállása döntően hat a szakemberek által végzett fejlesztő folyamatra, mely befolyásolása pozitív és negatív irányú egyaránt lehet. Így elmondhatjuk, hogy a család attitűdje legalább annyira meghatározó, mind annak gazdasági tőkéje.

Összegzés

A számos kulcsfontosságú funkciót betöltő, társadalmi intézményként, csoportként és rendszerként egyaránt megközelíthető család kiemelt szerepet tölt be az egyén életében. Még inkább így van ez a sérüléssel élő egyén esetében, aminek következtében még inkább ráutalt családjára, mely a család anyagi, érzelmi és társadalmi erőforrásainak mobilizálását igényli. Bár minden társadalmi rétegben megjelennek ezek a családok, mégis elmondható, hogy gyakran a kiváló képességek ellenére sem érnek el magasabb foglalkoztatottsági státuszt a tanulási és elhelyezkedési lehetőségeik korlátozottsága miatt. A sikeres együttneveléshez, mely később hozzájárulhat az érintett személy életszínvonalának emelkedéséhez, objektív tényezők, mint a

megfelelő infrastruktúra és szubjektív tényezők, beleértve a pedagógusok és a családok együttműködését, egyaránt elengedhetetlenek. A család aktív szerepe, bevonódása, attitűdje kulcsfontosságú a sikerhez mind az együttnevelés, mind a gyermek fejlődése, intézményes nevelésének-oktatásának eredményessége tekintetében.

Irodalom

2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről. URL: http://tinyurl.com/mrykmj28

32/2012. (X. 8.) EMMI rendelet a sajátos nevelési igényű gyermekek óvodai nevelésének irányelve és a sajátos nevelési igényű tanulók iskolai oktatásának irányelve kiadásáról. URL: http://tinyurl.com/2dsmuty5

Andorka Rudolf (2003). *Bevezetés a szociológiába*. Budapest : Osiris Kiadó.

Bagdy Emőke (1995). *Családi szocializáció és személyiségzavarok*. Budapest : Nemzeti Tankönyvkiadó.

Berszán Liliána (2017). *A fogyatékos személyek társadalmi integrációja*. Kolozsvár : Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság.

Bodonyi Edit – Busi Etelka – Hegedűs Judit – Magyar Erzsébet és Vizelyi Ágnes (2006). Család, gyermek, társadalom. In: M. Nádasi Mária (szerk., 2006). *A gyakorlati pedagógia néhány alapkérdése*. Budapest : ELTE PPK Neveléstudományi Intézet. URL: http://tinyurl.com/5xhevnve

Boreczky Ágnes (2015). Családkutatások nevelésszociológiai nézőpontból. In: Varga Aranka (szerk., 2015). *A nevelésszociológia alapjai*. Pécs : Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Wlislocki Henrik Szakkollégium.
DOI: https://doi.org/10.15170/BTK.2015.00001 URL: http://tinyurl.com/4wm833zd

Borsfai László (2007). Együttnevelés vagy különnevelés a sajátos nevelési igényű gyermekek és a fiatalok körében. *Mester és tanítvány : konzervatív pedagógiai folyóirat*, 4(14), (május), pp. 24-32.

Csányi Yvonne (2000). A speciális nevelési szükségletű gyermekek és fiatalok integrált nevelése-oktatása. In: Illyés Sándor (2000). *Gyógypedagógiai alapismeretek*. Budapest : Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar.

Cseh-Szombathy László (2006). A család meghatározása. In: Czibere Ibolya (szerk., 2006): *Családszociológia : Szöveggyűjtemény*, Debrecen.
URL: http://tinyurl.com/2psrvmwb

Demeter József (2008). Együtt vagy külön? Gondolatok és valós képek az együttnevelésről. *Taní-Tani*, 2. URL: http://tinyurl.com/5n6tux39

Downey N. Taylor (2016). *Children with Special Needs and the Effect on the Family*. [masters thesis] Eastern Illinois University. URL: http://tinyurl.com/3xnhu5vz

• A tanulmányban előforduló webes hivatkozások legutolsó ellenőrzési időpontja: 2023. december 1.

Engler Ágnes – Kozek Lilla és Németh Dóra Katalin (2020). Családi életre nevelés Magyarországon. *Iskolakultúra,* 30(6), pp. 52-66. DOI: https://doi.org/10.14232/ISKKULT.2020.6.52

Farkas Éva (2019). A családszociológia jelen időben. In: Bognár Szabina – Farkas Éva – Györkő Enikő – Nagy Janka Teodóra és Varga István (2019). *A családról múlt és jelen időben*. Pécs : Pécsi Tudományegyetem. URL: http://tinyurl.com/bdcup2tt

Herman Erzsébet és Berlin Iván (1997). Család és betegség. In: Bernáth László és Solymosi Katalin (szerk.). *Fejlődéslélektan olvasókönyv*, Budapest : Tertia Kiadó.

Kálmán Zsófia és Könczei György (2002): *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Budapest : Osiris Kiadó.

Kissné Zsámboki Réka és Farnady-Landerl Viktória (2018). Neuropedagógia innovációs lehetőségek a neveléstudományikutatásokban az EMOTIV EPOC+mobil EEG készülékek alkalmazásával. *Képzés és gyakorlat : neveléstudományi folyóirat*, 16(3), pp. 21-36. DOI: https://doi.org/10.17165/TP.2018.3.3

Kozma Tamás (2001). *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Budapest : Nemzeti Tankönyvkiadó.

Minuchin, Salvador (1974). Families and family therapy. Cambridge, Ma, Harvard University Press. DOI: https://doi.org/10.4159/9780674041127

Németh András és Pukánszky Béla (2004). *A pedagógia problématörténete*. Budapest : Gondolat Kiadó.

Nyitrai Erika – Harsányi Szabolcs Gergő – Koltói Lilla – Kovács Dóra – Kövesdi Andrea – Nagybányai-Nagy Olivér – Simon Gabriella – Smohai Máté – Takács Nándor és Takács Szabolcs (2019). Iskolai teljesítmény és szülői bevonódottság. *Psychologia Hungarica*, 7(2), pp. 7-28. URL: http://tinyurl.com/2zhfnxnj

Oktatási adatok, 2012/2013. *Statisztikai Tükör*, 7(32), (2013. április 30.). URL: http://tinyurl.com/4tmcrzyv

Oktatási adatok, 2013/2014. *Statisztikai Tükör,* 8(39), (2014. április 25.) URL: http://tinyurl.com/mkrt4bmf

Oktatási adatok, 2014/2015. *Statisztikai Tükör*, 9(31), (2015. április 29.). URL: http://tinyurl.com/m42zdnr4

Oktatási adatok, 2015/2016. *Statisztikai Tükör*, (2016. április 28.) URL: http://tinyurl.com/4ju5rzcb

Oktatási adatok, 2016/2017. *Statisztikai Tükör*, (2017. május. 11.) URL: http://tinyurl.com/y79ecbf5

Oktatási adatok, 2017/2018. *Statisztikai Tükör*, (2018. május. 31.) URL: http://tinyurl.com/2ruksw8r

Oktatási adatok, 2018/2019. *Statisztikai Tükör*, (2019. május. 28.) URL: http://tinyurl.com/355dczbc

Oktatási adatok, 2019/2020. URL: http://tinyurl.com/mwxdszyx

Pásztor Enikő (2023). Inkluzív szemléletformálás a migráció vonatkozásában. In: Závoti Józsefné (szerk.): *A segítő pedagógia aspektusai II.* : *Tanulmánykötet*. Sopron : Soproni Egyetem Kiadó, pp. 86-109. DOI: https://doi.org/10.35511/978-963-334-487-3

Radványi Katalin (2006). A gyermek szocializációját elősegítő tényezők a korai gyógypedagógiai segítségnyújtásban. Gyógypedagógiai Szemle, 34(4), pp. 266-275. URL: http://tinyurl.com/rsnujt7x

Réthy Endréné (2002). A speciális szükségletű gyermekek nevelése, oktatása európában : Az integráció és inklúzió elméleti és gyakorlati kérdései. *Magyar Pedagógia* 102(3), pp. 281-300. URL: http://tinyurl.com/mrya2y6n

Rozsos Kata és Krémer Balázs (2006). Fogyatékos gyereket nevelni : szerep és csapda. *Gyógypedagógiai Szemle*, 37(4), pp. 230-238. URL: http://tinyurl.com/3zdf9ky3

Solymosi Katalin (2004). Fejlődés és szocializáció. In: N. Kollár Katalin és Szabó Éva (szerk.) *Pszichológia pedagógusoknak*, Budapest : Osiris Kiadó.

Varga László (2023). Kisgyermekkor – a boldogság kulcsa. In: Závoti Józsefné (szerk.): *A segítőpedagógia aspektusai II. : Tanulmánykötet*. Sopron : Soproni Egyetem Kiadó, pp. 140-151. DOI: https://doi.org/10.35511/978-963-334-487-3

Vida Gergő (2022). Mi a jobb, a szegregáció vagy az integráció? Téves kérdésfelvetések és fókusztévesztések a gyógypedagógiában. In: Závoti Józsefné (szerk., 2019). *A segítő pedagógia aspektusai*. Sopron : Soproni Egyetem Kiadó, pp. 58-70. DOI: http://doi.org/10.35511/978-963-334-438-5-Vida